

УДК 930(477)(092):94(477)
DOI: 10.24919/2312-2595.8/50.242272

Вікторія ТЕЛЬВАК

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (viktoriatelvak75@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-telvak/>

Сергій КОРНОВЕНКО

доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, індекс 18031 (s-kornovenko@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/U-4291-2018>

Бібліографічний опис статті: Тельвак, В., & Корновенко, С. (2021). «Мусимо сказати щиро і твердо: Україна – се селянська країна»: аграристський дискурс еміграційної публіцистики М. Грушевського. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 8/50, 289–306. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.8/50.242272>.

**«МУСИМО СКАЗАТИ ЩИРО І ТВЕРДО:
УКРАЇНА – СЕ СЕЛЯНСЬКА КРАЇНА»:
АГРАРИСТСЬКИЙ ДИСКУРС ЕМІГРАЦІЙНОЇ
ПУБЛІЦИСТИКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО¹**

Анотація. Мета дослідження полягає у всебічному осмисленні аграристського дискурсу еміграційної публіцистики

© Вікторія Тельвак, Сергій Корновенко, 2021

¹ Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

М. Грушевського. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів та методі критичного аналізу документального матеріалу. **Наукова новизна** статті полягає у спробі комплексного аналізу селянознавчих сюжетів публіцистики М. Грушевського 1919–1923 рр. **Висновки.** Підсумовуючи селянознавчі сюжети еміграційної публіцистики М. Грушевського, насамперед вкажемо на ті головні завдання, що стояли перед автором. По-перше, йшлося про потребу зміщення акцентів у тогочасній революційній риторичі з пролетаріату на селянство, як домінуючий соціальний прошарок не лише в Україні, але й у низці інших аграрних держав Центрально-Східної Європи. Таке переакцентування мало на меті якщо не зупинити, то принаймні скоригувати той соціальний експеримент, що його заповідали більшовики. По-друге, необхідною була нова дорожня карта для української інтелігенції, котра в умовах пореволюційної зневіри втратила ідейні орієнтири, зосередившись на небезпечному для нації взаємопоборюванні. По-третє, відчутним виявився брак соціального оптимізму, що його історик намагався повернути, створюючи ідеалізований образ нового українського села. На жаль, радянофільська риторика селянознавчих роздумів М. Грушевського відштовхнула від них більшість представників української інтелігенції у вільному світі. Більшовики ж, попри сподівання вченого, проігнорували його застереження, зробивши з них ефективний інструмент для розколу революційного українства. Незважаючи на це, аграристська публіцистика М. Грушевського як важлива пам'ятка доби Визвольних змагань дала поштовх багатьом соціально-філософським дискусіям в українській діаспорі повоєнного часу.

Ключові слова: М. Грушевський; суспільно-політична публіцистика; аграристський дискурс; українське селянство; реценція.

Viktoria TELVAK

PhD (History), Associate Professor, Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (viktoriatelvak75@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-telvak/>

Serhii KORNOVENKO

PhD hab. (History), Professor, Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 81, T. Shevchenko Boulevard, Cherkasy, Ukraine, postal code 18031 (s-kornovenko@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/U-4291-2018>

To cite this article: Telvak, V., & Kornovenko, S. (2021). «Musymo skazaty shchyro i tvrdo: Ukraina – se selianska kraina»: ahrarystskyi dyskurs emihratsiinoi publitsystyky M. Hrushevskoho ["We must say honestly and confidently: Ukraine belongs to peasants": agricultural discourse of emigration journalism of M. Hrushevsky]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 8/50, 289–306.* doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.8/50.242272> [in Ukrainian].

**"WE MUST SAY HONESTLY AND CONFIDENTLY:
UKRAINE BELONGS TO PEASANTS": AGRICULTURAL
DISCOURSE OF EMIGRATION JOURNALISM
OF M. HRUSHEVSKY**

Summary. *The purpose of the research is to give a comprehensive analysis of the agrarian discourse of M. Hrushevsky's emigration journalism. The methodological basis is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material. The scientific novelty of the article lies in the attempt to comprehensively analyze the peasant studies of M. Hrushevsky's journalism in 1919–1923. Conclusions.* *Summarizing the peasant studies aspect of M. Hrushevsky's emigrant journalism, we will first point out the main tasks the author tackled. The first task was to shift the revolutionary rhetoric from the proletariat to the peasantry as the dominant social stratum in Ukraine and other agrarian states in Central and Eastern Europe. According to Hrushevsky, that change in emphasis could stop or correct the social experiment bequeathed by the Bolsheviks. The second task was to elaborate a new road map for the Ukrainian*

intelligentsia to help it regain its ideological orientation and stop focusing on the mutual rivalry, dangerous for the nation. The third task was to revive social optimism by creating an idealized image of the new Ukrainian village. Unfortunately, the Soviet-phile rhetoric of M. Hrushevsky's peasant reflections did not gain the support of most representatives of the Ukrainian intelligentsia in the free world. The Bolsheviks, despite the scientist's hopes, ignored his warnings, making them an effective tool for splitting revolutionary Ukrainians. Despite this, the agrarian journalism of M. Hrushevsky, as an important monument of the War for Independence, gave impetus to many socio-philosophical discussions in the Ukrainian diaspora in the postwar period.

Key words: *M. Hrushevsky; socio-political journalism; agrarian discourse; Ukrainian peasantry; perception.*

Постановка проблеми. Еміграційна доба життя та діяльності Михайла Грушевського вповні виправдано вважається особливою у його творчій біографії. Йдеться про те, що саме протягом 1919–1923 рр. колишній голова Центральної Ради багаторазово у публіцистиці та наукових текстах надзвичайно рефлексивно звертався до досвіду Української революції. У цих працях він, як і належало історика його масштабу, намагався з багатьох перспектив осмислити не тільки героїчні, але й трагічні уроки Визвольних змагань. З огляду на це на сьогодні чимало написано стосовно проблематики еміграційної публіцистики М. Грушевського. Та попри такий дослідницький інтерес, багато сюжетно-тематичних блоків надалі чекають на глибше опрацювання, що ускладнює цілісне підсумування цієї вагомій складовій не тільки інтелектуального доробку автора «Історії України-Руси», але й загалом ідейної полеміки перших пореволюційних років. Чи не найбільш прикро це виглядає стосовно селянознавчого дискурсу М. Грушевського, котрий, як ми це показали в наших студіях (Тельвак & Корновенко, 2020, 2021), був одним із домінуючих, поряд із соборністю та територіалізмом, у його публіцистиці. Враховуючи вищесказане, з'ясування особливостей звернення визначного історика до селянської проблематики протягом 1919–1923 рр. є актуальним завданням сучасної історіографії.

Аналіз джерел і останніх досліджень. Джерело для нашого дослідження становить створений М. Грушевським на еміграції

різноплановий публіцистичний доробок, в якому з різних аспектів було осмислено селянську проблематику. Всі ці тексти вченого на сьогодні перевидано та прокоментовано у другій частині четвертого тому академічного зібрання його творів. Серед найбільш вартісних спеціальних історіографічних опрацювань згадаємо вдалу спробу з'ясування С. Паньковою (Панькова, 2013b) концептуальних засад і тематичного спектру публіцистики М. Грушевського еміграційних років, як і дослідження В. Тельваком рецепції різнопланової творчості історика того часу (Тельвак, 2008). Втім, у студиях цих та інших авторів селянознавча складова громадських виступів ученого відтворена здебільшого принагідно. Це й зумовило актуальність нашої розвідки.

Метою статті є осмислення селянознавчого дискурсу революційної публіцистики М. Грушевського.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, М. Грушевський із сім'єю прибув до Праги 18 квітня 1920 р., не знаючи, що попереду на нього чекає нелегке еміграційне п'ятиріччя (Піріг & Тельвак, 2021, с. 375–376). Протягом короткого часу він зрозумів марність своїх сподівань на те, щоб зацікавити українським питанням західних діячів та консолідувати різношерстий емігрантський політикум. Тож зневірившись у ефективності власної політичної акції, М. Грушевський дедалі рефлексивніше переосмислює важкі уроки Української революції, намагаючись окреслити перспективні шляхи національного поступу для зневірених поразкою земляків. У цьому осмисленні подибуємо чимало селянознавчих сюжетів. Це, зрештою, не повинно дивувати як з огляду на народницьку ідейну генезу світогляду самого вченого, так і на його переконання про селянський характер українства.

Уже в перших еміграційних публікаціях М. Грушевський виопуклює селянськість як ключовий маркер нашої історії та культури. Так, у статті «Століття нового українського театру» вчений наголошує, що українське відродження почалося саме з переосмислення нашими інтелектуалами вагомості селянського елемента в українській культурі. Це мало наслідком повсюдне введення образу селянина до прози, поезії та наукових студій. Не винятком став і новонароджений національний театр. М. Грушевський стверджує, що в першій половині XIX ст. драматурги з

різних мотивів досліджували й розробляли сюжети, що походили з українського села. «З одного боку, варто зазначити, що село в новій Україні було замкнутим середовищем, у якому були зібрані воедино всі характерні елементи національного життя; лише в селі всі суспільні класи зберегли свою національну самобутність, – пояснює дослідник. – Саме в селі збереглася традиційна Україна, на якій не позначився іноземний вплив» (Грушевський, 2013с, с. 49). З огляду на це тема життя в селі переважає в українській драматургії XIX ст., відроджуючи традицію блискуче написаної Іваном Котляревським «Наталки Полтавки». Саме завдяки цьому твору, твердить історик, потужний вплив селянської тематики відчувається навіть наприкінці XIX ст., коли завдяки творчості М. Кропивницького та І. Карпенка-Карого український театр сягає піку розквіту й популярності.

Спеціально ж до селянської проблематики у контексті нещодавно здобутого революційного досвіду М. Грушевський уперше звернувся у своїй знаній концептуальній статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії», котра стала першою його політико-історіософською роботою доби еміграції. В ситуації краху збройної боротьби за українську незалежність, як відзначає С. Панькова, у цій статті М. Грушевський мусив зробити поправку на тогочасну політичну ситуацію. Тож на відміну від свого політичного заповіту, яким стала праця «На порозі Нової України», націоналістичний дискурс початку 1918 р. поступається місцем класовому, соціальному (Панькова, 2013а, с. 404–405). Серед іншого, праця стала спробою обґрунтувати ідеологію основних принципів соціальної і політичної програми українських есерів. У ній М. Грушевський всебічно обґрунтував революційну місію своєї партії – повернути селянство на бік соціалістичної справи й перетворити Україну на плацдарм світової революції.

Згадану мету історик сконструював не уможливно, а виходячи з тих численних свідчень, котрі він отримував з України. Виявилося, що під російським комуністичним режимом соціалістична революція в Україні пішла навіть назад, у порівнянні з часами, коли українські есери могли вільно розвивати агітаційну й організаційну діяльність в народі, як це було за часів Центральної

Ради. М. Грушевський згадує: «Годі небагато-небагато, але все-таки дещо з соціалістичного мислення вона [УПСР – авт.] свідомості селянина прищепила й увела його в течію, коли не соціалістичної, то соціальної революції. Тепер же, як кажуть наші відомості (що походять від комуністів), українське село зовсім відійшло від революції й замкнулося в собі, виставивши кулемети на всі боки. Панування комуністичної революції кінчиться за 5–10 верст від міст, де стоять залоги червоної армії; без збройної сили російські комуністи не можуть показатись на село, хоч би тільки для агітації, і не знати, чи матимуть туди приступ і ті українські групи, які виллюються до большевиків» (Грушевський, 2013d, с. 58).

Тож М. Грушевський пропонує новим господарям ситуації розділити політичну відповідальність і допустити УПСР до керівництва молодю республікою на тій підставі, що саме есери мають налагоджену комунікацію з основним прошарком українського народу – селянством. Учений наголошує, що настійлива пропозиція більшовиків есерам ліквідувати власну партію є хибною, адже тоді селяни «залишаться без проводу», а можливість впливів на них буде практично втрачено. З огляду на сказане українське есерівство як селянська партія далеко не втратила рації існування. М. Грушевський переконує колишніх опонентів: «З становища самої комуністичної революції далеко кориснішою буде кооперація російських і українських радянських партій, ніж вливання сих останніх в ряди російського большевизму, коли се вливання загрожує відірванням від народних мас або хоч би тільки ослабленням зв'язку з ними і впливу на них» (Грушевський, 2013d, с. 58–59).

Передбачаючи більшовицький скепсис стосовно революційного потенціалу УПСР, М. Грушевський доволі переконливо доводить, що українські есери – це «наша мужицька партія», що є місцевим чи національним варіантом світового соціалістично-революційного руху. Рекламуючи революційні здобутки своїх однопартійців, історик наводить численні свідчення того, що УПСР виявила неабиякий інтуїтивний хист у справі політичного виховання селянства. «Уставивши тісний зв'язок з селянськими масами на величезнім просторі української території, здобувши їх глибоке й щире довір'я, так що для них не було секретів в пог-

лядах і настроях селянства, українські соціалісти-революціонери часто дуже влучно виносили чергові гасла, ставили програму дня», – пише вчений (Грушевський, 2013d, с. 62). Саме українські есери, з пізнішої перспективи твердить М. Грушевський, спромоглися дати соціалістично-революційну програму для селянства. Тим самим вони ввели українське селянство, принаймні в його більш свідомій частині, в течію світової соціалістичної революції.

Водночас, крім просвіти свого селянства, есери зробили чималу послугу й українській інтелігенції, ставши своєрідним містком між нею та народними масами. Цим своїм ділом, вважає М. Грушевський, вони врятували від повної компрометації в очах народу українську національну ідею і національно свідому українську інтелігенцію. Селянство переконалось, що українська національна ідея не тільки може бути погоджена з його соціально-економічними домаганнями, а навіть дає їм цінне обґрунтування, цінні форми й гарантії, і що серед української інтелігенції таки є елементи, з котрими воно може, з користю для себе, йти разом дорогою соціального звільнення. Враховуючи сказане, резюмує він, УПСР є органічно необхідною партійною структурою для «класичної країни трудового селянства»: «[...] Україна мусить мати соціалістичну партію, котра в основу своєї програми положить охорону інтересів сільського трудового люду й соціалізування сільського господарства» (Грушевський, 2013d, с. 72).

Доводячи слушність своїх тез, М. Грушевський для підсилення їхнього ефекту наводить ситуацію з російським селянством. Більшовики, роблячи ставку винятково на пролетаріат, цілком маргіналізували в своїй програмі селянське питання, тож не змогли приєднати для справи комунізму села. Наводячи свідчення своїх інформаторів з комуністичних партійних сфер, учений підкреслює, що нова влада змогла лише «знейтралізувати» селянство. Це проявилось у тому, що комуністи почасти поставили селянство в залежність від радянського уряду перспективами ліквідації поміщицьких земель, почасти поробили різні уступки заможному селянству і взагалі стараються менше зачіпати село.

В Україні ж, твердить М. Грушевський, більшовики готові йти ще на дальші поступки, з огляду на те, що це більш хліборобська країна, а селянство тут ще сильніше, ще більш індиві-

дуалістичне і заможніше від селянства російського. На переконання автора статті, така тактика соціального «іншування» дуже небезпечна. Адже замість того, щоб втягати селянство в соціалістичну течію, вона відсуває його від соціалістичного будівництва, ізолює й «нейтралізує», як чуже, стороннє тіло, що попало в соціалістичний організм. Це в результаті могло б зробити Україну дійсною загрозою соціалістичній революції в більшовицькій концепції. М. Грушевський застерігає: «Країна, де таке ізольоване від соціалістичної революції селянство являється хазяїном єдиним і неподільним, де міський пролетаріат сидить в блокаді по містах під загрозою селянського повстання і голодної смерті і не має ніякого доступу, ніякої зв'язі з селом, бо відділений від нього і національністю, і історичними традиціями, дійсно не може бути ніяк «благополучною по комуністичній революції»» (Грушевський, 2013d, с. 75). З огляду на це, пропонує вчений, саме УПСР може стати у нагоді більшовикам у справі соціалізації селянства, його наверненню до соціалістичного руху. Але для цього більшовики мусять визнати українських есерів рівноправним партнером і дозволити легально провадити свою роботу. «[...] Се лежить в інтересах загальної революції, – підсумовує М. Грушевський, – щоб український народ, зокрема його селянство, стояло під впливами й директивами соціалістичної партії, до котрої мало би повне довір'я, а не загрожувало б соціалістичному тилу» (Грушевський, 2013d, с. 76).

Визначивши у такий спосіб місце своєї партії у захопленій більшовиками Україні, М. Грушевський також запропонував модифіковану партійну програму відповідно до нових політичних реалій. На його переконання, в центрі платформи Української партії соціалістів-революціонерів стояла і далі повинна затримати це своє місце реалізація одвічних гасел українського трудового народу: права на землю і права на повний продукт праці. З огляду на це вчений визначає провідну лінію своєї партії: «Спираючись передовсім на безземельне і бідне селянство, а також і на середняка, можливо шадячи інтереси трудових хазяїств і зберігаючи, в управі громадській або колективній, вищі форми сільськогосподарської культури, на сій базі передусім, з огляду на хліборобський характер країни, оперти соціальну й політичну

будову Української Соціалістичної Радянської Республіки трудового народу» (Грушевський, 2013d, с. 79).

У цій тезі для автора особливого пояснення вимагає поняття «середняка» як селянського прошарку, довкола якого ідеологи різних лівих партій вели дискусії щодо можливості чи безперспективності його приєднання до революції. М. Грушевський, виходячи з українських аграрних реалій, обстоює необхідність робити саме ставку на «середняка», як найбільш впливову та економічно потужну складову селянства. Навіть більше: він пропонує власну дефініцію: «Термін «середняка» вживається в різних значіннях. Я пропоную вживати його на означення селянства, яке займає посереднє місце між селянством бідним і селянством заможним – трудовим (за котрим уже йде селянство багате, нетрудове, яке вживає в хазяйстві найману працю). По обчисленням сільськогосподарської статистики весь запас землі сільськогосподарського значіння в середнім для цілої України дає на господарство коло 6 десятин доброї землі. Селянське господарство, яке наближається до сеї середньої, ідеальної пайки, на котру має право селянське господарство в земельнім запасі України, я от і пропоную називати «середняком»» (Грушевський, 2013d, с. 79).

Тож якою має бути земельна політика УПСР у нових суспільно-політичних умовах? І на це питання М. Грушевський дає доволі зважену відповідь, виходячи саме з позиції інтересів середняцького господарства. Ієрархія цих завдань, на його переконання, має виглядати так: ввести бідне селянство, якомога скорше, в ряди середняка; піднести інтенсивність і продуктивність середняцького хазяйства з рівня прожиткового на рівень трудовий, заможний. А «в сім процесі віджити й розвинути в селянстві признання і свідомість певних соціалістичних принципів землеволодіння, колись йому властивих (в більш елементарних формах)» (Грушевський, 2013d, с. 79). До згаданих принципів М. Грушевський відносить: виключення всієї сільськогосподарської землі з товарообміну, тобто скасування купівлі-продажу землі, і заміна права власності правом уживання, довічного і спадкового, але умовного і обмеженого. Обмеженого, пояснює вчений, певним максимумом площі, трудовим принципом хазяйства і підпорядкуванням регулятивним розпорядженням публічних органів сільськогосподарського контролю. Таке підпорядкування селянського

господарства публічному контролю, як деталізація ідеї умовності землеволодіння, має дати можливість переводити інтенсифікацію селянського господарства та підвищувати продуктивність сільського господарства.

Підсумовуючи аграристські сюжети цієї важливої концептуальної праці М. Грушевського, відзначимо, що попри виразний місцями ідеалізм його історіософського конструювання, саме вчений актуалізував селянську проблематику в тогочасному публіцистичному дискурсі – не лише українському, але й східноєвропейському загалом. Це змушувало тогочасних господарів українських земель, попри радикальну революційну риторику, більш уважно поставитися до соціальної специфіки місцевого населення.

Своєрідним продовженням щойно проаналізованої статті стала інша концептуальна праця М. Грушевського «На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)». Цей начерк діяльності УПСР вкотре засвідчив чималу значущість для вченого селянського питання в часи його еміграційних поневірянь. Як дослідила С. Панькова, стаття була написана після завершення роботи Закордонної делегації УПСР над проектом нової програми партії (Панькова, 2013а, с. 419). У ній М. Грушевський формулює актуальні завдання трудової інтелігенції в організації економічного, соціального і культурного життя на селі як «забезпечення нашої будучности». Потребу в артикуляції цих завдань автор пояснює фактом швидкої деіндустріалізації українських теренів, коли відбувався масовий перетік людності з виснаженого тривалою війною голодного міста до забезпеченого підставовими продуктами села.

Реагуючи на ці серйозні виклики революційної доби, у тогочасних обставинах М. Грушевський підносить потребу зробити ставку на село та селянство. Такий вибір пояснюється істориком тим очевидним фактом, що революційний процес виявив життєздатність, відпорність і енергію відродження саме найширших верств українства. М. Грушевський твердить, що основна тканина його життя – сільські громади – не розпались, не ослабли, а навпаки виявили підвищену енергію своєї інтеграції й організованості. «В сих клітинах лежить запорука нового розвитку і зміц-

нення всього крайового і національного організму, – наголошує вчений. – Тому все, що хоче пройти ціло крізь огонь революції, крізь всі можливі пертурбації переходової доби, мусить з сими громадами зв'язати своє існування і свою будучність. Все, що бажається будувати певно, міцно і огнетривало, без небезпеки від знищення сими пертурбаціями, – треба будувати на сих атомах трудового життя. Тільки те буде певне, що зможемо оперти безпосередньо на них» (Грушевський, 2013b, с. 154).

У соціальній філософії М. Грушевського автономна сільська громада, позаяк вона постала у вогні революції, це є своєрідна мала республіка, яка в своїх територіальних межах «законодавствує, судить і править» всіма справами через свої виборні органи. Така громада для вченого – «се та основна, тверда, огнетривка клітина соціальної й економічної організації, котру дала нам українська революція і на котрій треба оснувати все інше будівництво» (Грушевський, 2013b, с. 155). З притаманним йому соціальним оптимізмом М. Грушевський докладно обґрунтовує програму відродження сільського господарства та кустарної промисловості, які здатні забезпечити українське населення товарами власного виробництва, а на перехідному етапі можуть бути «одиноким спасением». Крім того, він розкриває чималий культурний потенціал пореволюційного українського села, котре на довший час стало прихистком для технічної та гуманітарної інтелігенції. Тож саме завдяки відродженому селу та новому селянству, підсумовує вчений, здійсниться старе народницьке гасло – *Україна farà da se!* (Україна своє осягне!).

Відзначимо, що М. Грушевський надавав неабиякого значення щойно проаналізованому публіцистичному виступу саме з огляду на його селянознавчу спрямованість. Про це свідчить тогочасний епістолярій вченого. Так, у листі від 10 грудня 1921 р. до американського пастора Василя Кузіва М. Грушевський зазначав: «Раджу Вам прочитати мою статтю «На село» в № 4 «Борітеся», є то програма акції, котру ми переводити хочемо, вернувшись на Україну» (Панькова, 2013а, с. 419). У кореспонденції до іншого американського приятеля – видавця Тимофія Починка від 5 липня 1923 р. вчений характеризував її як «програму-тахітум, на дальші часи» (Антонович, 1969, с. 95). Відзначимо, що перегукується із

тезами цієї статті також липневий 1920 р. лист М. Грушевського до секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора, в якому містилася пропозиція допомоги УПСР у справі залучення селянства до соціалістичного будівництва (Демиденко, 1992, с. 270).

На жаль, відверті реверанси М. Грушевського на адресу більшовицьких господарів українських земель, що ними рясніли згадані статті, затулили для сучасників чимало влучних пропозицій ученого. Тож рецепція селянознавчої публіцистики М. Грушевського була здебільшого неприхильною для автора. Зокрема, колишній давній приятель, а в часи революції відвертий опонент голови Центральної Ради Євген Чикаленко атестував статтю «На село!» як «сміхотворно-наївну» (Миронець, 2010, с. 314). Ще більш гостро сприйняв змальовану М. Грушевським ідилію соціалізованого села інший послідовний опонент голови Центральної Ради В'ячеслав Липинський. На сторінках знаного історико-філософського трактату «Листи до братів-хліборобів» він зазначав: «Найбільше сумним, однак, а разом найбільше характерним являється те, що ці милі есерівські фантазії про ідилію соціалізованого села не перешкодили проф. Грушевському в літі 1921 р. пропонувати свої послуги большевикам, які реально і на ділі винищують те саме українське село, за долю якого так ніби турбувався есерствующий інтелігент М. Грушевський» (Липинський, 1995, с. 166). Подібною гостротою була позначена критика радянської філософії в тону згаданих публіцистичних текстів М. Грушевського Дмитром Дорошенком, Степаном Томашівським, Микитою Шаповалом, Дмитром Донцовим та іншими західноукраїнськими й еміграційними діячами (Тельвак, 2008).

Ми в своїх оцінках селянознавчих рефлексій автора «Історії України-Руси» цілком поділяємо спостереження київського грушевськознавця Ігоря Гирича. Він вповні слушно зауважив, що «висловлюючи готовність повернутися в Україну, М. Грушевський аж ніяк не збирався допомагати більшовикам руйнувати село, а якраз навпаки силами легалізованої партії есерів хотів зупинити таке руйнування. Він шукав компромісу з більшовиками саме для того, щоб врятувати життєві сили українського села і мати передишку для перегрупування українських політичних сил в нових умовах совєтської України. [...] З огляду на врахування

реалій часу важко заперечити М. Грушевському в логічності його візій сучасного українського життя» (Гирич, 1999, с. 60–61). Слід також додати, що радянське М. Грушевського було в розумінні автора чи не єдиним шансом на потрапляння його публіцистики на читацький ринок окупованих більшовиками українських земель.

Интерес М. Грушевського до селянознавчої проблематики в роки його еміграційних мандрів мав не тільки змальований вище теоретичний характер, але й цілком практичну складову. Ідеться про те, що вчений на запрошення відродженого галицького часопису «Письмо з «Просвіти»» долучився до гурту співробітників цього популярного видання для народу. Відновлюючи свій журнал, галицькі українці розраховували використати солідний досвід визначного історика у справі видання селянської періодики. М. Грушевський очікувано відповів, що радо приймає пропозицію співпраці, оскільки завжди вважав першочерговим завданням для української інтелігенції просвіту власного народу. У своєму першому дописі до львівського часопису він так пояснив своє просвітянське credo: «У нас вагу має особливо освіта селянства, з котрого головню складається наш трудящий народ, котрим взагалі стоїть і живе наша народність українська і від котрого залежить краща будучність, добробут і воля нашого краю [...]. Мусимо передусім дбати про ту дійсну, живу силу, яку маємо зараз у селянстві, і дбати про його усвідомлення, освіту і культуру» (Грушевський, 2013а, с. 310).

Висновки. Підсумовуючи селянознавчі сюжети еміграційної публіцистики М. Грушевського, насамперед вкажемо на ті головні завдання, що стояли перед автором. По-перше, йшлося про потребу зміщення акцентів у тогочасній революційній риторичі з пролетаріату на селянство, як домінуючий соціальний прошарок не лише в Україні, але й у низці інших аграрних держав Центрально-Східної Європи. Таке переакцентування мало на меті якщо не зупинити, то принаймні скорегувати той соціальний експеримент, що його заповідали більшовики. По-друге, необхідною була нова дорожня карта для української інтелігенції, котра в умовах пореволюційної зневіри втратила ідейні орієнтири, зосередившись на небезпечному для нації взаємопоборюванні. По-

тре, відчутним виявився брак соціального оптимізму, що його історик намагався повернути, створюючи ідеалізований образ нового українського села. На жаль, радянофільська риторика селянознавчих роздумів М. Грушевського відштовхнула від них більшість представників української інтелігенції у вільному світі. Більшовики ж, попри сподівання вченого, проігнорували його застереження, зробивши з них ефективний інструмент для розколу революційного українства. Незважаючи на це, аграристська публіцистика М. Грушевського як важлива пам'ятка доби Визвольних змагань дала поштовх багатьом соціально-філософським дискусіям в українській діаспорі повоєнного часу.

Джерела та література

- Антонович, М.** (Упоряд.). (1969). Листи М. Грушевського до Т. Починка (З фонду Н. Григорієва). *Український історик*, 4, 78–98.
- Демиденко, А.** (Упоряд.). (1992). *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського*. Київ.
- Гирич, І.** (1999). Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського). *Михайло Грушевський і українська історична наука* (с. 60–61). Львів.
- Грушевський, М.** (2013а). На Новий рік. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 4 (2), с. 310–312). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М.** (2013b). На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції). В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 4 (2), с. 150–169). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М.** (2013с). Століття нового українського театру. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 4 (2), с. 48–50). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М.** (2013d). Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 4 (2), с. 57–95). Львів: Видавництво «Світ».
- Липинський, В.** (1995). Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. В В. Липинський, *Повне зібрання творів, архів, студії. Твори* (Т. 6 (1)). Київ; Філадельфія.
- Миронець, Н.** (Упоряд.). (2010). *Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки*. Київ.
- Панькова, С.** (2013а). Коментарі. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 4 (2), с. 375–541).

- Панькова, С.** (2013b). «...Ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.). В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 4 (2), с. V–XVIII). Львів: Видавництво «Світ».
- Пиріг, Р., & Тельвак, В.** (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС.
- Тельвак, В.** (2008). Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*, 18, 187–201.
- Тельвак, В.П., & Корновенко, С.В.** (2020). «У нас уся надія, вся сила тільки в селянському, мужицькому народі»: аграристський дискурс дореволюційної публіцистики М. Грушевського. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 5/47, 180–198.
- Тельвак, В.П., & Корновенко, С.В.** (2021). «Тільки в селянстві лежить будучина українського відродження»: аграристський дискурс революційної публіцистики Михайла Грушевського. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 37, 74–83.

References

- Antonovych, M.** (Comp.). (1969). Lysty M. Hrushevskoho do T. Pochynka (Z fondu N. Hryhoriieva) [Letters of M. Hrushevsky to T. Pochynok (From the fund of N. Hrigoriev)]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*, 4, 78–98 [in Ukrainian].
- Demydenko, A.** (Comp.). (1992). *Velykyi Ukrainets. Materialy z zhyttia ta diialnosti M.S. Hrushevskoho* [Great Ukrainian. Materials on the life and work of M.S. Hrushevsky]. Kyiv [in Ukrainian].
- Нурч, І.** (1999). Derzhavnytskyi napriam i narodnytska shkola v ukrainskii istoriohrafii (na tli stosunkiv Mykhaila Hrushevskoho i Viacheslava Lypynskoho) [State ideology and populist school in Ukrainian historiography (at the background of the relationship between Mykhailo Hrushevsky and Vyacheslav Lypynsky)]. *Mykhailo Hrushevskyi i ukrainska istorychna nauka – Mykhailo Hrushevsky and Ukrainian historical science* (pp. 60–61). Lviv [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M.** (2013a). Na Novyi rik [For the new Year]. In M.S. Hrushevskyi, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 4 (2), pp. 310–312). Lviv: Vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].

- Hrushevskiy, M.** (2013b). Na selo! (Cherhovi zavdannia ukrainskoi trudovoi intelihentsii) [To the village! (Next tasks of the Ukrainian labour intelligentsia)]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 4 (2), pp. 150–169). Lviv: Vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2013c). Stolittia novoho ukrainskoho teatru [Century of the new Ukrainian theater]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 4 (2), pp. 48–50). Lviv: Vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2013d). Ukrainska partiia sotsialistiv-revoliutsioneriv ta yii zavdannia. Zamitky z pryvodu debat na konferentsiiakh zakordonnykh chleniv partii [Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries and its tasks. Notes on the debate at conferences of foreign party members]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 4 (2), pp. 57–95). Lviv: Vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].
- Lypynskiy, V.** (1995). Lysty do brativ-khliborobiv. Pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu [Letters to the brothers-farmers. On the idea and organization of Ukrainian monarchism]. In V. Lypynskiy, *Povne zibranntia tvoriv, arkhiv, studii. Tvory – Complete collection of works, archive, studio. Works* (Vol. 6 (1)). Kyiv; Filadelfia [in Ukrainian].
- Myronets, N.** (Comp.). (2010). *Yevhen Chykalenko, Volodymyr Vynnychenko. Lystuvannia. 1902–1929 roky [Yevhen Chykalenko, Volodymyr Vynnychenko. Correspondence. 1902–1929]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Pankova, S.** (2013a). Komentari [Comments]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 4 (2), pp. 375–541). Lviv: Vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].
- Pankova, S.** (2013b). «...Ni khvyli ne vvazhav sebe emihrantom, tilky zakordonnym robitnykom na nashii natsionalnii nyvi» (Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho doby emihratsii: kviten 1919 r. – liutyi 1924 r.) [“...At no time did he consider himself an emigrant, only a foreign worker in our national field” (Journalism of Mykhailo Hrushevsky of the time of emigration: April 1919 – February 1924)]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 4 (2), pp. V–XVIII). Lviv: Vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].
- Pyrih, R., & Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby [Mykhailo Hrushevsky: biography at the background of the period]*. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLIuS [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008). Diialnist Mykhaila Hrushevskoho emihratsiinoi doby v dyskusiikh pershoi polovyny 20-kh rokiv [Mykhailo Hrushevsky’s activity of the emigration period in the discussions of the first half of the 1920s]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographical research in Ukraine*, 18, 187–201 [in Ukrainian].

- Telvak, V.P., & Kornovenko, S.V.** (2020). «U nas usia nadiia, vsia syla tilky v selianskomu, muzhytskomu narodi»: ahrarystskyi dyskurs dorevoliutsiinoi publitsystyky M. Hrushevskoho ["Peasantry is our hope and strength": the agrarian discourse of pre-revolutionary journalism of M. Hrushevsky]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 5/47*, 180–198 [in Ukrainian].
- Telvak, V.P., & Kornovenko, S.V.** (2021). «Tilky v selianstvi lezhyt budushchyna ukrainskoho vidrozhennia»: ahrarystskyi dyskurs revoliutsiinoi publitsystyky Mykhaila Hrushevskoho ["Only in the peasantry lies the future of the Ukrainian revival": the agrarian discourse of revolutionary journalism by Mykhailo Hrushevsky]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History, 37*, 74–83 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 16.09.2021 р.
Стаття рекомендована до друку 05.10.2021 р.*